

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۷/۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۹/۱۲

فصل نامه علمی - ترویجی پژوهش های مهدوی

سال سوم، شماره ۱۰، پاییز ۱۳۹۳

تبیین هویت اخلاقی فرد منتظر و راهکارهای پرورش آن در نوجوانان

علی نقی فقیهی *

شعله امیری **

فاطمه شریفی ***

چکیده

این نوشتار، با هدف تبیین هویت اخلاقی فرد منتظر و بررسی راهکارهای پرورش آن در نوجوانان انجام شده است. با شکل گیری هویت اخلاقی منتظر، درک فرد از منش اخلاقی خویش در ابعاد شناختی، عاطفی و عملکردی با مفهوم انتظار پیوند می یابد و بستری مناسب برای تعالی اخلاقی فرد فراهم می آورد. روش پژوهش حاضر توصیفی - تحلیلی بوده و داده های گردآوری شده از طریق فرم های فیش برداری از منابع مرتبط با موضوع، توصیف و تحلیل شده است. در این نوشتار ضمن تبیین مفهوم هویت اخلاقی فرد منتظر، راهکارهای تسهیل کننده پرورش هویت اخلاقی نوجوانان در خانواده، محیط آموزشی و رسانه بررسی شده است.

واژگان کلیدی

هویت اخلاقی، انسان منتظر، نوجوانان، خانواده، محیط آموزش، رسانه.

* دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم (نویسنده مسئول) (an-faghihi@qom.ac.ir).

** دانشیار گروه روان شناسی دانشگاه اصفهان.

*** دانشجوی دکتری روان شناسی دانشگاه اصفهان.

مقدمه

هویت‌یابی تلاش برای پاسخ‌گویی به پرسش «من کیستم؟ از کجا آمده‌ام؟ چگونه‌ام؟ به کجا می‌روم؟» است؛ پرسشی که پاسخ‌گویی به آن می‌تواند جایگاه فرد را در عرصه زندگی تعیین کند و جهت‌گیری‌های فرد را در طول زندگی، در عرصه‌های گوناگون روشن سازد. در فرهنگ معین هویت به معنای ذات باری تعالی، هستی، وجود و آن‌چه موجب شناسایی شخص شود آمده است (معین، ۱۳۸۶: ۵۲۲۸). همچنین در فرهنگ عمید به حقیقت شیء یا شخص که مشتمل بر صفات جوهری او باشد، معنا شده است. به یک معنا هویت عبارت است از آن‌چه سبب تشخیص یا آن‌چه موجب شناسایی فرد می‌شود (عمید، ۱۳۶۵: ۱۲۶۵). به عبارت دیگر، سازمان‌دهی پویا و خودساخته از سائق‌ها، توانایی‌ها، باورها و تاریخ شخصی به صورت یک «خود» منسجم و مستقل هدایت‌کننده مسیر در حال رشد زندگی فرد، هویت است (مارشه،^۱ ۱۹۷۹ به نقل از اسمخانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۰). هویت به تعریف فرد از خویش - در جنبه روحانی و معنوی، روانی، اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی و... - اشاره دارد. به عبارت دیگر، واژه هویت، به شکل رشدیافته‌ای از خودپنداره اشاره دارد؛ شکلی که با احساس یکپارچگی فزاینده، نفوذ در هشیاری و توانایی استحکام بخشیدن به احساس ثبات، فردیت و هدفمندی، مشخص می‌شود (اریکسون^۲، ۱۹۹۴ به نقل از امیدیان یزدی، ۱۳۸۸: ۱۷). بر اساس دیدگاه مارسیا^۳ دو فرایند در تحول هویت درگیرند؛ گام اول کشف باورها و ارزش‌های شخصی در حیطه‌های گوناگون زندگی و گام دوم ایجاد تعهد به هویت شخصی انتخاب شده، باورها و ارزش‌های انتخابی است (مارسیا، ۱۹۶۶ و ۱۹۸۰، به نقل از تقی‌پور و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲) از منظر دین، به همه ابعاد هویت توجه شده است و در آیات و احادیث فراوان، معرفت خود در جنبه‌های گوناگون و تصویری که فرد از خویش دارد و تصویری که دیگران از فرد دارند، تبیین گردیده است. بنابراین هویت در متون دینی چنین تعریف می‌شود: پیوند مجموعه تصورات و نگرش‌های فرد از خود، شناخت خدا و تعریف ارتباط مستمر خود با خدا و هستی، تصورات او درباره خدا و هستی و تصوراتی که دیگران - و از جمله خدا، پیامبر ﷺ و ائمه علیهم‌السلام - از او دارند و نگرش فرد را در ارتباط با خود، خدا، نظام هستی و دیگر مخلوقات شکل می‌دهند (فقیهی و

1. Marshe
2. Erikson
3. Marcia

همکاران، ۱۳۸۳: ۱۹).

هویت مفهومی گسترده است و شامل هویت فردی، دینی، اخلاقی، جمعی، گروهی، ملی، قومی و فراملی می‌شود. هویت اخلاقی یکی از انواع هویت به شمار می‌آید و به عنوان سیستمی پویا در درون فرد است که رفتار شخص را تحت تأثیر قرار می‌دهد (کست، بورک^۱، ۲۰۰۲ به نقل از استتس و کارتر،^۲ بی تا: ۳)، به این معنا که برای شخص ارزش‌های اخلاقی بخش‌های مرکزی و مهم هویت فرد را در مقایسه با سایر ارزش‌ها تشکیل می‌دهند. به عبارت دیگر، فرد در تعریفی که از خود دارد، صفاتی همچون عدالت، مهربوری، سخاوت‌مندی، فروتنی، خودپسند نبودن، نقشی مهم ایفا می‌کند، آن‌گونه که نسبت به پای بند بودن به این صفات به صورت عملی و در رفتار با دیگران تعهد درونی احساس می‌کند (ماتسوبا و همکاران، ۲۰۱۱: ۱۸۱) و احساس رضایت فرد از خود نیز با بروز این صفات عجین شده است (آکوئینو و رید، ۲۰۰۲: ۱۴۲۲). بلسی^۴ فرض کرد بعد از شکل‌گیری فهم اخلاقی،^۵ قدرت انگیزشی نیز پدید می‌آید. فهم اخلاقی این قدرت انگیزشی را از طریق پیوستگی با ساختار خود^۶ - که در هویت اخلاقی وجود دارد - کسب می‌کند. بنابر دیدگاه بلسی، فهم اخلاقی هویت شخصی را شکل می‌دهد که سبب شکل‌گیری مسئولیت‌پذیری شخصی نیز می‌شود (بلیسی، ۱۹۸۳ به نقل از لپسلی^۷ و ناروز،^۸ ۲۰۰۶: ۳۶).

چنان‌که گذشت، در تعریفی که روان‌شناسی غرب از هویت اخلاقی ارائه می‌دهد بر صفات و ارزش‌های اخلاقی تأکید دارد که در ارتباط با دیگران است. اما در فرهنگ اسلامی اخلاق در چهار بعد الهی، فردی، اجتماعی و هستی تبیین می‌شود که در ادامه به آن می‌پردازیم. این پژوهش با هدف تبیین هویت اخلاقی منتظر و بررسی راهکارهای پرورش هویت اخلاقی منتظر در خانواده، محیط آموزشی و رسانه انجام شده است.

روش پژوهش و ابزار گردآوری داده‌ها

روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی است و از راه فیش برداری و یادداشت، ابتدا داده‌های

1. Cast and Burke
2. Stets & Carter
3. Theresa & Hart
4. Blasi
5. moral understanding
6. self
7. Lapsley
8. Narvaez

لازم گردآوری می‌شود و سپس به تفسیر داده‌ها می‌پردازیم.

در این پژوهش برای گردآوری داده‌ها از روش سندکاوی استفاده شده است. بر این اساس، همه کتاب‌ها، مدارک، اسناد، پایگاه‌ها، مقاله‌ها و پژوهش‌های در دسترس پژوهش‌گرانی که به بررسی این مفاهیم پرداخته‌اند، مورد مطالعه قرار گرفته و از آن‌ها فیش برداری شده است.

هویت اخلاقی فرد مسلمان

در دیدگاه اسلامی، هویت اخلاقی ریشه در فطرت دارد و در چهار بعد الهی، فردی، اجتماعی و طبیعت نمود می‌یابد (شکوهی، ۱۳۸۷: ۱۱). در بعد فردی، فرد خود را ارزشمند، عزیز، شایسته و خواهان سعادت جاوید دانسته، همچنین خود را مسئول افکار و اعمال و پرورش فضایل در خویش می‌شمرد و نظم و انضباط در زندگی فردی او نمایان است. در بعد اجتماعی، به رعایت حقوق دیگران اهتمام دارد؛ در ارتباط با دیگران مهربان و دل‌سوز است؛ به ارزش‌های اجتماعی احترام می‌گذارد؛ صداقت را بر خود لازم می‌داند؛ تلاش بر خیررسانی به دیگران دارد و در برابر اشتباهات دیگران با عفو و بخشش برخورد می‌کند. در ارتباط با طبیعت، در حفظ آن و بهره‌مندی معتدل و منضبط کوشش می‌کند. فرد دارای هویت اخلاقی، اقدامات بیهوده و سرگرمی‌های نامعقول - که تخریب طبیعت را به دنبال دارد - نخواهد داشت. او طبیعت را آفریده خدا و نعمت الهی می‌داند و رفتاری متناسب با نعمت‌های آن دارد؛ آن هم نعمتی که منعم آن خداوند متعال است که باید با رفتار عملی به شکر از منعم اقدام کند (طوسی، بی‌تا: ج ۹، ۴۶۶). دیگری بعد الهی است که منشأ و ضمانت اجرایی اخلاقیات در ابعاد مختلف در زندگی آدمی به شمار می‌آید. فرد دارای هویت اخلاقی فعلش را در راستای قرب الهی و سعادت اخروی می‌داند، رضایت خدا را بر رضایت خود و دیگران ترجیح می‌دهد و عشق به ارزش‌ها، خوبی‌ها، کمالات و خود مستجمع کمالات - یعنی خداوند - در او وجود دارد (شریفی، ۱۳۸۹: ۸۸) و از آن جهت که به ارزش‌ها پای‌بند است و خود را به همه عزت‌ها - یعنی خداوند - نزدیک احساس می‌کند، دارای دید ارزشی به خود نیز هست (فقیهی و همکاران، ۱۳۸۳: ۲۰؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۳۳-۶۰). به دیگر سخن، هویت اخلاقی در فرهنگ اسلامی به معنای شناخت، پذیرش و تعهد رفتاری نسبت به ارزش‌های اخلاقی در ارتباط با خدا، خود، دیگران و طبیعت، با پشتوانه معرفت توحیدی است؛ به این معنا که برای شخص ارزش‌های اخلاقی با رویکردی خالصانه مبتنی بر توحید، بخش مرکزی و مهم هویت فرد را در

مقایسه با ارزش‌های دیگر تشکیل می‌دهند (طباطبایی، بی تا: ج ۱، ۵۴۰). به عبارت دیگر، فرد مسلمان رفتاری را اخلاقی و شایسته می‌داند که نه تنها برای جامعه مفید و سودمند است، بلکه خود را در مقابل خدای خویش موظف و مسئول می‌داند و همچنین نسبت به خود و حتی طبیعت نیز متعهد است و اگر تصمیم می‌گیرد این کار را انجام دهد، تنها بر اساس بینش توحیدی و خالصانه است و در صورتی احساس رضایت در او ایجاد می‌شود که رفتار و انتخاب‌هایش نیز در راستای این ارزش‌ها باشد. به بیان دیگر، در هویت اخلاقی، بعد معرفتی، هیجانی و رفتاری با هم می‌پیوندند و در درک فرد از خود (هویت) انسجام می‌یابند.

هویت اخلاقی فرد منتظر

انتظار راستین - که اساس شخصیت یاران امام مهدی علیه السلام را شکل می‌دهد - در تاریخ شیعه پیشینه‌ای بس طولانی دارد. آخرین فرستاده الهی بانگ برآورده و انسان‌ها را به روزگاری سراسر نور نوید داده و فرموده است:

لَا تَذْهَبُ الدُّنْيَا حَتَّى يَلِيَّ أُمَّتِي رَجُلٌ مِّنْ أَهْلِ بَيْتِي يُقَالُ لَهُ: الْمَهْدِيُّ؛ (صدوق، ۱۳۹۵: ۶۴۴، ح ۳)

دنیا به پایان نرسد مگر این که امت مرا مردی از اهل بیت من رهبری کند که به او مهدی گفته می‌شود.

اکنون قرن‌ها از آن بانگ ملکوتی می‌گذرد، اما همچنان طنین دلنشین و امیدبخش آن در گوش انسان‌هاست. و این بشارت بزرگ زندگی مردمان را در عصر بلند انتظار با تاریخی روشن از نمودها و جلوه‌های فکری و عملی، روز به روز به آن دروازه روشنایی نزدیک‌تر می‌سازد.

در فرهنگ شیعی انتظار، امید به نصرت و پیروزی حق و عدالت، حاکمیت ارزش‌های انسانی و ارتقای معنوی بشر است که با زمینه‌سازی‌های افراد منتظر برای تحقق آن‌ها و تشکیل حکومت عدل علوی میسر می‌شود. انتظار حیات فردی و اجتماعی شیعیان را متحول می‌سازد و امید، حرکت و پویایی به آن می‌بخشد. در عملکرد اخلاقی، زمینه‌سازی و به کارگیری عوامل روانی بسیار مؤثر است، فرد منتظر به دلیل داشتن انتظار ظهور حضرت مهدی علیه السلام احقاق حقوق، برجستگی حق بر باطل، حاکمیت عدالت در جامعه و... آمادگی رفتارهای اخلاقی را به صورت مناسب‌تر دارد. به عبارت دیگر، انتظار در بستر سازی، تقویت و عملیاتی ساختن هویت اخلاقی مؤثر است. همچنین با توجه به این که لازمه انتظار واقعی صبر

همه‌جانبه از سوی فرد منتظر است، بروز و ظهور صبر بر سختی‌ها، مصیبت‌ها و مقاومت در برابر معصیت - که از مهم‌ترین ویژگی‌های هویت اخلاقی فرد مسلمان است - را در فرد تقویت می‌کند. از سویی با توجه به شخصیت منتظر و نقش خاصی که باید در زمینه‌سازی ظهور داشته باشد، در تراجم رفتارهای فردی و اجتماعی به الویت‌بندی دست می‌زند و اخلاق اجتماعی را ترجیح می‌دهد. به بیان دیگر، هویت اخلاقی فرد منتظر با مفهوم انتظار پیوند می‌یابد و روح تازه‌ای در آن دمیده می‌شود. هویت اخلاقی انسان منتظر با اعتقادش به ولایت، اهداف امامت و تلاش و زمینه‌سازی برای ظهور گره می‌خورد. در هویت اخلاقی فرد منتظر، اعتقاد او به ولایت با احساس محبت و عشق او به ولایت الهی و معصومین علیهم‌السلام و امام زمان علیه‌السلام خویش عجین می‌شود و در رفتار او نمود می‌یابد.^۱

به دیگر سخن، هویت اخلاقی منتظر در ابعاد گوناگون شناخت و ایمان، عواطف و منش شخصیتی و افعال ارزشی تبیین می‌شود. در بعد شناختی در ادامه شناخت پروردگار با نبوت و امامت آشنا می‌گردد، امام زمان خویش را می‌شناسد و در این راستا نسبت به اهداف و فلسفه ولایت آگاهی می‌یابد و آن‌ها را پاسخی به عطش درونی خود و در پاسخ به نیازهای فطری خود می‌یابد؛ این معرفت زمینه عشق و محبت را در فرد ایجاد می‌کند. به عبارت دیگر، هویت اخلاقی فرد منتظر حقیقی، ریشه در معرفت به حق، عدل، ایمان و عشق به آن دارد.

به طور خلاصه، بعد عاطفی هویت اخلاقی با بعد شناختی آن در هم تنیده است و معرفت به خدا، شناخت نسبت به امام زمان علیه‌السلام اهداف و فلسفه ظهور، زمینه عشق و محبت نسبت آن‌ها را در فرد ایجاد می‌کند و این عشق و محبت زمینه اطاعت^۲ و پیروی و انتظار حقیقی را در فرد ایجاد می‌کند و به فرد انگیزه می‌دهد امام خویش را الگو قرار دهد^۳ و در راستای اهداف او گام بردارد. بعد رفتاری هویت اخلاقی نمود و بروز بعد معرفتی و عاطفی هویت اخلاقی است؛

۱. ابوبصیر از حضرت صادق علیه‌السلام چنین روایت می‌کند: آیا شما را از چیزی مطلع نگردانم که خداوند عمل بندگان را جز به وسیله آن نمی‌پذیرد؟ گفتم: بفرمایید بدانیم آن چیست؟ فرمود: گواهی دادن به یگانگی خدا و رسالت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اعتقاد به آن چه خدا فرموده و دوستی ما و بیزاری از دشمنان ما ائمه و تسلیم در برابر آن‌ها و پارسایی و کوشش در امر دین و صبر و انتظار برای ظهور قائم ماست. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۳، ۹۱۴)

۲. فَلْيَعْمَلْ كُلُّ امْرِئٍ مِنْكُمْ بِمَا يَتَّقُ بِهِ مِنْ مُجِبَّتِنَا؛ هر یک از شما باید به آن چه او را به مقام محبت ما نزدیک می‌کند، عمل نماید. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۳، ۱۷۵؛ طبرسی، بی‌تا: ج ۲، ۵۹۹)

۳. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: خوشا به حال آنان که قائم‌خاندان مرا درک کنند، در حالی که پیش از دوران قیام، به او و امامان پیش از او اقتدا کرده و از دشمنان ایشان، اعلام بیزاری کرده باشند. آنان، دوستان و همراهان من و گرامی‌ترین امت، نزد من هستند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۱، ۷۲)

آن چنان که در روایات اهل بیت علیهم السلام ذکر شده است با پشتوانه معرفتی و عاطفی - که در فرد منتظر وجود دارد - صفات و ویژگی‌هایی همچون تقوا^۱ و خویشتن داری در برابر آلودگی‌ها، حسن خلق، حسن معاشرت،^۲ دوستی با دوستان خدا و دشمنی با دشمنان خدا،^۳ رسیدگی به حال مستضعفان جامعه،^۴ تلاش و مجاهده در روز و عبادت و راز و نیاز شبانه، صبر و شکیبایی در آن‌ها بروز می‌یابد؛ زیرا فرد منتظر نه تنها الگوی خویش را امام زمان خویش قرار می‌دهد، بلکه در انتظار تحقق حق، عدل و تمام ارزش‌های متعالی انسانی است و خود را موظف به پای‌بندی و زمینه‌سازی برای تحقق آن‌ها می‌داند.

در این راستا آشناسازی نوجوانان و جوانان با مفهوم انتظار به گونه‌ای که نه تنها در باور، بلکه در رفتارهای آنان متجلی شود، می‌تواند بستر مناسبی را برای تعالی اخلاقی و انگیزه درونی برای رفتار بر اساس ارزش‌های اخلاقی را در آنان فراهم آورد و به‌طور متقابل با شکل‌گیری هویت اخلاقی در افراد جامعه، یکی از بسترهای اساسی ظهور فراهم می‌آید. در حدیث مفصل از امام صادق علیه السلام آمده است:

ای گروه نزدیکان من و ای خاصان و ای کسانی که خداوند برای یاری من، در زمین پیش از ظهورم ذخیره‌شان کرده است با رغبت نزد من آیید. (سبحانی نژاد و حسین زاده، ۱۳۸۸: ۱۹۶)

نکته مهم و بنیادین در این حدیث این است که یاران امام پیش از ظهور و در دوران غیبت پرورش می‌یابند از این رو زمان پیش از ظهور را باید فرصت تکامل روحی، اخلاقی، اعتقادی،

۱. مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ فَلْيَنْتَظِرْ وَ لْيَعْمَلْ بِالْوَرَعِ وَ مَخَاسِنِ الْأَخْلَاقِ وَ هُوَ مُنْتَظَرٌ. (همو: ج ۵۲، ۱۴۰)

۲. وَ انْتَظِرُوا الْفَرَجَ بِالصَّبْرِ وَ حُسْنِ الصُّحْبَةِ وَ حُسْنِ الْجَوَارِ. (دیلیمی، بی تا: ج ۲، ۴۲۲)

۳. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: طوبی لمن أدرك قائم أهل بيتي و هو يأتهم به في غيبته قبل قيامه و يتولى أولياءه و يعادي أعداءه؛ خوشا به حال آنان که قائم خاندان مرا درک کرده و در زمان غیبت و پیش از قیامش به او تاسی می‌جویند؛ دوستانش را دوست می‌دارند و با دشمنانش دشمن هستند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۱، ۷۲)

حماد بن عثمان از سلیمان بن هارون عجلی نقل کرده که گفت: از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمود: ... و هم آنان که خداوند درباره‌شان فرمود: «خداوند گروهی را خواهد آورد که آن‌ها را دوست دارد و آن‌ها نیز دوست‌دار اویند؛ نسبت به مؤمنان فروتن و نسبت به کافران، سخت‌گیر هستند.»

۴. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: باید نیرومندان شما به ناتوانان کمک کنند و توانگران به مستمندان برسند؛ هر یک از شما باید چنان که نیک‌خواه و نیک‌فرمای خود است نیک‌خواه و نیک‌فرمای برادر دینی خود باشد. شما باید اسرار آل محمد صلی الله علیه و آله را فاش نسازید و مردم را بر سر ما نشورانید... اگر این چنین بودید و بدین گونه که سفارش می‌کنیم رفتار کردید... هر یک از شما اگر از جهان درگذرد و قائم ما را درک نکرده باشد شهید به شمار خواهد آمد. (صافی گلپایگانی، ۱۳۹۹: ۵۱۲)

سیاسی و فرهنگی شیعیان جهت آمادگی برای یاری امام علیه السلام دانست (همو). بنابراین با بررسی و شناسایی راهکارهای پرورش هویت اخلاقی و به‌کارگیری آن در پرورش اخلاقی جامعه می‌توان گامی برای فراهم آوردن زمینه‌های ظهور و پرورش نسل منتظر و مهدی‌یاور برداشت.

ابعاد پرورش هویت اخلاقی منتظر

برای پرورش هویت اخلاقی منتظر باید به راهکارهای متعددی که روند تحول هویت اخلاقی را براساس مفهوم انتظار تسهیل می‌کنند، در سه بعد شناخت و ایمان، عواطف و رفتار توجه کرد؛ زیرا واژه هویت به شکل رشدیافته و جامعی از وجود انسان که این سه بعد در هم تنیده و هماهنگ شده‌اند اشاره دارد.

۱. بُعد شناخت و ایمان

پرورش هویت اخلاقی منتظران مهدی علیه السلام متأثر از شخصیت، رشد شناختی (بهشتی و همکاران، ۱۳۸۶: ۲۱۹)، نگرش‌ها و ارزش‌های فرد است. در تحقیقات بر این مسئله تأکید شده که آگاهی و تعهد شناختی نسبت به مسائل اخلاقی مقدمه‌ای برای رفتار اخلاقی است که چگونگی تحول آن نیز مورد بررسی قرار گرفته است (حسینی زاده و حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۶: ۱۰۶؛ پیاژه، ۱۹۳۲ به نقل از توماس،^۱ ۱۹۹۷: ۵۳؛ کلبیگ، ۱۹۶۹ به نقل از پاور،^۲ ۲۰۰۸: ۲۸۶). شناخت خداوند متعال و حقایق هستی، شناخت امام علیه السلام، شناخت خود، شناخت ارزش‌های فطری اخلاقی و شناخت ارزش‌های اجتماعی، همه زمینه‌ساز تحول اخلاقی در فرد است. در روایات آمده است، یاران امام مهدی علیه السلام از جمله کسانی هستند که بینش عمیق نسبت به خدا، امام علیه السلام، انسان و هستی دارند. خداوند را با صفات حسنائش می‌شناسند. حضرت علی علیه السلام این شناخت والای خداوند را در ایشان این‌گونه وصف فرموده است:

رِجَالٌ مُّؤْمِنُونَ عَرَفُوا اللَّهَ حَقَّ مَعْرِفَتِهِ وَ هُمْ أَنْصَارُ الْمُهْدِيِّ فِي آخِرِ الزَّمَانِ؛ (صافی گلپایگانی،

۱۴۱۹: ۶۱۱ به نقل از آیتی، ۱۳۸۱: ۷۴)

مردانی مؤمن که خدا را چنان که شایسته است شناخته‌اند و آنان، یاران مهدی علیه السلام در آخرالزمان‌اند.

همچنین امام صادق علیه السلام قلب‌های آنان را به سان پولاد دانسته، می‌فرماید:

1. Thomas
2. Power

رَجَالٌ كَأَنَّ قُلُوبَهُمْ زُبُرُ الْحَدِيدِ لَا يَشُوبُهَا شَكٌّ فِي ذَاتِ اللَّهِ أَشَدُّ مِنَ الْحَجَرِ؛ (مجلسی، ۱۴۰۳:

ج ۵۲، ۳۰۸)

آنان مردانی هستند که دل هایشان گویا پاره‌های آهن است. هیچ تردیدی نسبت به خداوند قلب هایشان را نیالاید و [قلب هایشان] از سنگ استوارتر است.

آنان از سرچشمه توحید ناب سیراب‌اند و نتیجه این بینش عمیق ایمان و تقواست. از سوی دیگر، در روایات ما نسبت به معرفت و شناخت امام زمان علیه السلام تأکید فراوان شده است که انسان باید امام زمان خود را بشناسد؛ زیرا پیمودن مسیر درست و صراط مستقیم الهی، جز به معرفت او ممکن نخواهد بود.^۱ پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود:

مَنْ مَاتَ وَلَمْ يَعْرِفْ إِمَامَ زَمَانِهِ مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً؛ (طبرسی، بی تا: ۴۴۳)

هر کس بمیرد در حالی که امام زمان خود را نشناخته باشد، به مرگ جاهلیت مرده است.

به عبارت دیگر، تا امام زمان علیه السلام شناخته نشود و امامت او مورد اعتقاد قرار نگرفته باشد چگونه انتظار شکل می‌گیرد؟! چنین شناخت و اعتقادی اساسی‌ترین ویژگی منتظران به شمار می‌آید؛ از آن رو که خود از ارکان مهم انتظار و مقدمه آن محسوب می‌شود؛ چنان که در کلام امام سجاد آمده است:

إِنَّ أَهْلَ زَمَانِ عَيْبَتِهِ الْقَائِلِينَ بِإِمَامَتِهِ الْمُنتَظِرِينَ لُظْهُورِهِ أَفْضَلُ أَهْلِ كُلِّ زَمَانٍ؛ (مجلسی،

۱۴۰۳: ج ۵۲، ۱۲۴)

همانا مردم زمان غیبت حضرت مهدی علیه السلام که به امامت او قائل باشند و در انتظار ظهورش به سر برند، برتر از مردم هر زمان دیگرند.

البته شناخت حضرت، تنها به شناخت تاریخی و شناسنامه آن حضرت نیست، بلکه شناخت جایگاه امام، ویژگی‌های آن، شناخت صفات و آداب آن بزرگوار، شناخت علایم حتمیه ظهور، شناخت اهداف امام، صفات و ویژگی‌های اخلاقی آن حضرت است. با این شناخت‌هاست که می‌توان ویژگی‌های منتظران و زمینه‌سازان ظهور را نیز شناخت.

از سوی دیگر هنگامی که معرفت النفس (حکیمی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۲۱۳)^۲ و در ادامه آن ارزیابی

۱. از امام محمد باقر علیه السلام شنیدم می‌فرمود: کسی که بمیرد و امامی نداشته باشد (امام خود را نشناسد) همچون مردم عهد جاهلیت مرده است. و کسی که بمیرد در حالی که امام خود را می‌شناخته‌زانی نبرده، خواه ظهور امام زمان علیه السلام زود واقع شود یا به تأخیر افتد. و هر کس بمیرد و امام خود را بشناسد، مانند کسی است که با مهدی منتظر در خیمه‌اش بوده است. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۳، ۹۱۷)

۲. امام علی علیه السلام فرمود: برترین معرفت، معرفت انسان نسبت به خویش است.

اخلاقی پیوسته خود^۱ - که زمینه شناسایی نقاط قوت و ضعف اخلاقی را در فرد فراهم می‌آورد - به معرفت الله، معرفت ولی الله و شناخت اوصاف منتظران ضمیمه گردد، این شناخت مقدمه‌ای برای تلاش و حرکت انسان برای تعالی اخلاقی و پیاده‌سازی آن اوصاف در خود می‌شود (مطهری، بی‌تا: ج ۲۲، ۴۳۰؛ سادات، ۱۳۸۹: ۱۲۱). سطح بالای خودشناسی (بهشتی و همکاران، ۱۳۸۶: ۲۱۹) و همچنین اشتیاق زیاد نسبت به ارزش‌های اخلاقی، ادغام شدگی بعدی در هویت را هموارتر می‌سازد (حسینی زاده و حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۶: ۸۱).

بنابراین با فراهم کردن بستر مناسب برای معرفت الله، معرفت ولی الله و معرفت النفس، همچنین آشنایی با اصول اخلاقی، شناخت ویژگی‌های منتظران و آگاهی از اهمیت و ضرورت آن در تعالی شخصیت و همچنین درک نقش تعالی اخلاقی در زمینه‌سازی ظهور منجی جهانی، می‌توان شکل‌گیری هویت اخلاقی فرد منتظر را هموار کرد.

۲. بُعد عاطفی

با توجه به این‌که شناخت و دوستی و محبت الهی پایه ایمان محسوب می‌شود، خدااباوری، اعتقاد به معاد و امامت و گرایش مثبت به آن‌ها زمینه هویت مطلوب اخلاقی را فراهم می‌سازد و صفات ارزشی فرد در عمل تحقق می‌یابد. در حقیقت آن اعتقاد و باور که گرایش عاطفی هم در آن وجود دارد، باعث تحول اخلاقی هم در صفات و هم در افعال می‌شود. در امتداد توحید و محبت به پروردگار، خدا محبت و مودت حضرت مهدی علیه السلام را در ضمن محبت سایر اهل بیت پیامبر علیهم السلام بر همگان واجب کرد^۲ و این دوستی و علاقه به اهل بیت علیهم السلام و امام زمان علیه السلام تنها به نفع ایمان آورندگان است و بهره‌های بی‌پایان آن را در دنیا و آخرت به همراه دارد.^۳ در حقیقت همین مودت‌ها، محبت و ارتباط‌های روحی و معنوی است که راه سیر به سوی خدا را هموار می‌کند و سلوک انسان را در راستای اراده حق شکل می‌دهد و این محبت است که زمینه اطاعت از امام علیه السلام را فراهم می‌آورد و با اطاعت از ایشان است که راه کمال انسان به سوی خدا هموار می‌شود.^۴

1. Self Moral evaluation Continuity

۲. «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ»؛ «بگو: من از شما جز مودت و محبت خویشاوندانم اجر و مزدی برای رسالت نمی‌خواهم.» (شوری: ۲۳)

۳. «قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ»؛ «بگو: هر اجر و پاداشی از شما خواسته‌ام برای خود شمامست.» (سبأ: ۴۷)

۴. «قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَيَّ رِثَةً سَبِيلًا»؛ «بگو: من از میان شما این اجر رسالت را نمی‌طلبم، مگر از آن کسان که بخواهند راهی به سوی پروردگار خویش بیابند.» (فرقان: ۵۷)

همچنین در بعد عاطفی، وجود هیجان‌ات اخلاقی (همدلی، حیا، احساس احترام و ارزشمندی خود)، بستر مناسبی برای شکل‌گیری هویت اخلاقی در افراد فراهم می‌سازد. احساس احترام و ارزشمندی خود مؤلفه بسیار مهمی برای حفظ تعهد اخلاقی شخص در ارتباط با عمل اخلاقی است (بهشتی و همکاران، ۱۳۸۶: ۷۷). تحقیقات نشان داده‌اند کسانی که هنگام انجام رفتارهای اخلاقی احساس مثبتی نسبت به خود دارند، تمایل بیشتری برای تداوم رفتارهای اخلاقی دارند (ماتسوبا و همکاران، ۲۰۱۱: ۱۸۱). همچنین پرورش احساس‌های اخلاقی همچون احترام به خود با توجه به کرامتی که خداوند متعال برای انسان قائل شده است^۱ و مسئولیت‌مقابلی که بر دوش انسان قرار گرفته و توجه به این که معیار برای گرامی‌تر بودن نزد خداوند،^۲ تقوای الهی و دوری از زشتی‌هاست، انگیزه درونی برای پرورش هویت اخلاقی در فرد شکل می‌گیرد.

۳. بُعد افعالی و عملکردی

در روایات آمده است که انتظار فرج، خود، فرج است؛^۳ زیرا کسی که حقیقتاً منتظر فرج و ظهور حجت خدا و تأسیس حکومت عدل گستر اوست، زندگی خود را بر پایه عدل و داد استوار می‌سازد. او انسانی است که حضور و غیبت امام، در چگونگی عملکرد و سیر و سلوکش تفاوتی ایجاد نمی‌کند و پیش از تشکیل حکومت عدل، او چنین حکومتی را در زندگی خود پایدار ساخته است. بنابراین آثار انتظار در عمل نمایان می‌شود. چنین حقیقت اصیل و عمیقی، با لفظ و شعار به دست نمی‌آید و با بی‌تفاوتی و کم‌توجهی نسبت به مقدسات دینی و رسالت‌های انسانی، در تعارض و تناقض است.^۴ منتظر واقعی امام زمان علیه السلام باید رفتارش به گونه‌ای باشد که هر لحظه، منتظر ظهور امام و آماده خدمت در جهت اهداف مقدس او باشد.^۵

۱. «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (اسراء: ۷۰)

۲. «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ» (حجرات: ۱۳)

۳. همچنین در بحارالانوار از ابوبصیر نقل شده که گفت: به آن حضرت گفتم: قربانت گردم! فرج و گشایش کار شما اهل بیت کی خواهد بود؟ فرمود: ای ابابصیر، تو از کسانی هستی که چشم به دنیا دارند؛ هر کس صاحب الامر را بشناسد، انتظار ظهور او برای وی گشایش و فرج است! (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۳، ۹۱۶)

۴. اگر شیعیان ما - که خداوند به آنان توفیق اطاعتش را عطا کند - در وفا به پیمانی که بر عهده آنان است، هم‌دل بودند، هرگز دیدار ما با آنان به تأخیر نمی‌افتاد. ... آن چه آنان را از ما دور می‌کند، گزارش‌هایی است که از آنان به ما می‌رسد که نمی‌پسندیم و از آنان انتظار نداریم. (طبرسی، ۱۳۸۶: ج ۲، ۳۲۵)

۵. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «منتظر فرج باشید و از رحمت خداوند نومید مشوید؛ زیرا بهترین اعمال در نزد خداوند

انسان منتظر انسانی است که به جهاد اصغر و اکبر عمل کند و در راه دفاع از ارزش‌های ولایت حداکثر توان خویش را به کار گیرد و بالاتر از آن در راه مبارزه با خواسته‌های نفسانی و وسوسه‌های مستمّر شیطان و جاذبه‌های همیشگی گناه و فریبندگی‌های نیرومند دنیا، مقاومتی سخت و طولانی داشته باشد. با بی‌مبالاتی و پرهیز نکردن از گناه، نمی‌توان خود را منتسب به امام زمان عجلتعالیه و منتظر شمرد.^۱

از سوی دیگر، آدمی باید از رهبر و مقتدای خود الگو گرفته و منش و رفتار خویش را شبیه او قرار دهد تا بتواند او را همراهی کند. از پیامبر ص نقل شده است:

خوشا به حال آنان که قائم‌خاندان مرا درک کنند؛ در حالی که پیش از دوران قیام، به او و امامان پیش از او اقتدا کرده و از دشمنان ایشان، اعلام بیزاری کرده باشند. آنان، دوستان و همراهان من و گرامی‌ترین امت، نزد من هستند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۱، ۷۲)

منتظر حقیقی نه تنها در جهت پیاده‌سازی ارزش‌های انسانی در رفتار خود تلاش می‌کند، بلکه رفاه، بهزیستی و تعالی اجتماعی را نیز در نظر گرفته، می‌کوشد با ایجاد آمادگی در خود و دیگران، در حد توان خویش برای ظهور منجی عالم تلاش کند؛^۲ زیرا تنها با ظهور منجی مصلح است که تعالی همه جانبه برای همه افراد فراهم آورده می‌شود و او به آرزوی دیرینه خود دست می‌یابد.

البته برای دستیابی به ویژگی‌های ذکر شده محیط اجتماعی فرد بسیار تأثیر گذار است. ساختار اجتماعی زندگی فرد - که شامل همسایگان، محیط آموزشی و خانواده است - در بستر

انتظار فرج است. «همچنین فرمود: «طاقت کردن کوه‌ها آسان‌تر از انتظار دولتی است که ظهورش به تأخیر افتاده است. از خداوند مدد بخواهید و صبر پیشه سازید که خداوند زمین خود را به بنده شایسته خویش می‌سپارد و عاقبت نیک از آن پرهیزکاران است. پیش از رسیدن دولت حق، شتاب مکنید که پشیمان می‌شوید و مدت آن را دراز شمارید که باعث قساوت دل‌هاتان می‌گردد.» و نیز فرمود: «کسی که عشق به ظهور دولت ما را به دل گرفته است، در حظیرة القدس (مکان مقدس بهشت) با ما خواهد بود و کسی که منتظر امر ماست، همچون شهیدی است که در راه خدا در خون خود غلتیده باشد.» (همو)

۱. امام صادق ع می‌فرماید: «كُونُوا لَنَا زَيْنًا وَ لَا تَكُونُوا عَلَيْنَا شَيْنًا.» (خوانساری، ۱۳۷۷: ۶۳۶)

۲. امام زین‌العابدین ع فرمود: غیبت به وسیله دوازدهمی از جانشینان رسول خدا و امامان بعد از او متمد می‌شود. ... مردم زمان او که معتقد به امامت او و منتظر ظهور او هستند، از مردم تمام زمان‌ها بهترند؛ زیرا خداوند عقل و فهمی به آن‌ها داده که غیبت در نزدشان حکم مشاهده را دارد. خداوند آنان را در آن زمان مثل کسانی می‌داند که با شمشیر در پیش روی پیغمبر [علیه دشمنان دین] پیکار کرده‌اند. آن‌ها مخلصان حقیقی و شیعیان راست‌گوی ما هستند که مردم را به طور آشکار و نهان به دین خدا می‌خوانند. ... انتظار فرج، بزرگ‌ترین فرج است. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۳، ۸۹۳)

سازی و پرورش اخلاقی نوجوانان نقشی بسزا دارد. همچنین افزون بر ساختار اجتماعی، ساختارهای مذهبی، سازمان‌ها یا مراکز فرهنگی و رسانه نیز در این باره تأثیرگذارند (هارت و اتکینس،^۱ ۱۹۹۹: ۳۷۷). بنابراین در ادامه به راهکارهای پرورش هویت اخلاقی منتظر در محیط اجتماعی پرداخته می‌شود.

راهکارهای پرورش هویت اخلاقی منتظر در محیط اجتماعی

یکی از مؤلفه‌های بسیار مهم که در پرورش اخلاقی منتظران ظهور باید مورد توجه قرار گیرد، محیط اجتماعی است و با توجه به اهمیت خانواده به عنوان مهد اصلی تعالی و تربیت فرزندان و محیط آموزشی که یکی از اهداف اصلی آن تربیت اخلاقی نسل آینده است و همچنین رسانه با توجه به تأثیرگذاری عمیق آن در انتقال ارزش‌ها، در ادامه به راهکارهای مورد استفاده خانواده، محیط آموزشی و رسانه برای پرورش هویت اخلاقی منتظر می‌پردازیم. پژوهش‌ها نشان داده‌اند برای پرورش هویت اخلاقی منتظر - به ویژه در نوجوانان - شایسته است راهکارها در سطح محیطی و اجتماعی همسو باشند. تحقیقات نشان داده‌اند سبک زندگی اجتماعی، محیط زندگی و محیط مراکز آموزشی بیش از آموزش مستقیم بر رشد اخلاق تأثیرگذار است. در حقیقت، پرورش اخلاقی کارآمد، نتیجه توجه به پرورش هماهنگ شناختی، هیجانی و رفتاری با در نظر گرفتن مقتضیات محیطی است (لیسلی و همکاران، ۲۰۰۶: ۷۳).

الف) راهکارهای مورد استفاده خانواده برای پرورش هویت اخلاقی منتظر

۱. سبک تعاملی و انضباطی والدین

انتقال ارزش‌ها به فرزندان از طریق تعامل والدین با کودکانشان صورت می‌پذیرد. به دیگر سخن، چگونگی تعامل والدین با فرزندان، رشد اخلاقی آنان را تسهیل یا بازداری می‌کند. از سوی دیگر، محیط خانواده معمولاً اولین محیطی است که کودک در آن با مفاهیم مرتبط با مهدویت آشنا می‌شود. محیط خانوادگی مراقبت‌کننده و حمایتی می‌تواند پرورش اخلاقی، هویتی و تربیت مهدوی را تسهیل کند، همچنان که بر ادغام این دو نیز تأثیرگذار است؛ زیرا نتایج تحقیقات حاکی از آن است که فرزندان پذیرش بیشتری از والدینی که در تعاملات خود با آنان به گرمی رفتار می‌کنند دارند. همچنین رویکردهای انضباطی والدین بر رشد اخلاقی کودک تأثیرگذار است. تحقیقات نشان داده‌اند مداخلات مبتنی بر ابراز قدرت، اجبار و اطاعت،

1. Hart & Atkins

موجب موقعیتی می‌شود، اما موجبات ناکامی و گاهی خودسری آنان را نیز فراهم می‌آورد. اما شیوه‌های انضباطی مقتدرانه، همچنین شرکت در فعالیت‌های مذهبی و فرهنگی نه تنها می‌تواند بر باورهای اخلاقی تأثیرگذار باشد، بلکه در هویت فردی تأثیرگذار است (هارت و اتکینس، ۱۹۹۹: ۳۷۷).

۲. ایجاد محبت و اعتماد

والدینی که توانسته‌اند اعتماد و محبت کودک را به خود جلب کنند و تعامل مثبتی با او برقرار نمایند، می‌توانند با ایجاد بسترهای لازم برای ایجاد پذیرش در کودکان همراه با آشناسازی آنان با امام زمان علیه السلام - با زبان قابل فهم - اشتیاقی در فرزندان ایجاد کنند تا خود در این مسیر به حرکت درآیند. تحقق این مهم از طریق اشعار و داستان‌های متناسب با سن آن‌ها و حضور در محافل و مراکز فرهنگی مهدویت به خصوص با شرکت در مجالس جشن و سرور و آشناسازی آن‌ها با مفهوم ظهور و این که در پریایی انقلاب جهانی امام و عدالت‌گستری آن حضرت، کسانی ایشان را همراهی می‌کنند که دارای ویژگی‌های برگزیده‌ای هستند که همه افراد با تلاش و ایجاد آمادگی در خود می‌توانند جزء یاوران آن حضرت باشند، میسر می‌شود (حسینی زاده و حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۶: ۱۴۷).

۳. ایجاد فرصت عمل

ایده بسیار مهم مطرح در زمینه پرورش هویت اخلاقی در نسل منتظر، این است که نه تنها نوجوانان باید با اهمیت عینی و واقعی مفهوم و فلسفه ظهور و بسترها و مقدمات آن و اهمیت تعالی اخلاقی شخص منتظر آشنا شوند، بلکه باید برای آن‌ها ارزش قائل باشند و ارتباط این اصول را با خود درک کنند و این مسئله همگام با آموختن مفاهیم و اصول مرتبط با مهدویت و اخلاق مستلزم ایجاد فرصت‌هایی است تا آنان بتوانند بر اساس آن اصول عمل کنند. داشتن چنین فرصت‌هایی به نوجوان امکان می‌دهد به طور ملموس ارزش اصول اخلاقی را درک کند و خود را به عنوان فردی در نظر گیرد که توان مند و مسئول در تأثیرگذاری بر دیگران و بسترسازی برای ظهور از طریق عملکرد اخلاقی است.^۱ نتیجه چنین فرایندی این است که

۱. امام باقر علیه السلام در بیان وظایف شیعیان در دوران غیبت فرمود: «لِيُعِنَ قَوْمَكُمْ صَعِيقَكُمْ وَ لِيُعْطِفَ غَنِيَّتَكُمْ عَلَىٰ فُقَيْرِكُمْ وَ لِيُنْصَحَ الرَّجُلُ أَخَاهُ كُنُصْحَهُ لِنَفْسِهِ؛ توانمندان شما باید به ضعیفانتان کمک کنند و اغنیای شما باید به فقرايتان مهربانی کنند. هر کس باید برادر [دینی] اش را نصیحت کند، نصیحتی که به نفع برادرش باشد.» (همو: ج ۲، ۲۳۶)

نوجوانان می‌توانند اصول اخلاقی را با مفهوم انتظار پیوند دهد و آن را در هویت شخصی خود ادغام کنند. به این ترتیب آن‌ها انگیزه بیشتری برای رفتارهای اخلاقی بعدی می‌یابند (طبری آملی، بی‌تا: ۱۱۳). بنابراین میزان تشویق و همراهی والدین درباره شرکت نوجوانان در فعالیت‌های فرهنگی و خدمت‌رسانی به دیگران به عنوان نوجوانان مهدی‌ی‌آور، از یک سو عاملی پر قدرت در ایجاد هویت اخلاقی به شمار می‌آید و از سوی دیگر، موجب اشتیاق بیشتر آنان برای فعالیت‌های زمینه‌ساز ظهور امام می‌شود. همچنین به حداقل رساندن کنترل بیرونی و تأمین مقدمات رشد مناسب استقلال در کودکان و فراهم آوردن فرصت‌های تصمیم‌گیری برای فرزندان (ابر و همکاران، ۲۰۰۹: ۲۶۲)، برای درونی شدن مفاهیم اخلاقی و شکل‌گیری هویت اخلاقی در نسل منتظر، بستری مناسب فراهم می‌آورد.

۴. محترم شمردن فرزندان

مسئله‌ای بسیار مهم که در تربیت اخلاقی کودکان باید مورد توجه اولیا و مربیان کودکان باشد، احترام به کودکان است. احترام به کودک در خودپنداره و شکل‌گیری هویت او نقشی اساسی دارد؛ زیرا انسان و به‌ویژه کودکان، خود را چنان می‌شناسند که دیگران در رفتار خود با آن‌ها می‌نمایانند و بر اساس این شناخت از خود عمل می‌کنند. بنابراین اگر با کودک با احترام و بزرگداشت برخورد شود، شخصیت آنان به صورت شخصیتی عزیز، مستقل و مثبت شکل خواهد گرفت و به خود به دیده احترام می‌نگرند و بر این اساس رفتارشان نیز رفتاری سالم، مثبت و بهنجار خواهد بود. بنابراین احترام به کودکان زمینه‌ساز شکل‌گیری هویت سالم و اخلاقی را فراهم می‌سازد و کودک خود را به منزله فردی باور می‌کند که می‌تواند شایستگی‌های لازم را برای یآوری منجی موعود در خویش ایجاد نماید (داوودی و حسینی‌زاده، ۱۳۸۹: ۸۲). در روایات اسلامی ذکر شده است:

مَنْ هَانَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فَلَا تَرُجُ حَيْرُهُ؛ (خوانساری، ۱۳۷۳: ج ۵، ۴۴۳)
کسی که نفسش بروی خوار شد، امید نیکی از او نداشته باش.

در جایی دیگر حضرت امام هادی علیه السلام می‌فرماید:

مَنْ هَانَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فَلَا تَأْمَنُ شَرَّهُ؛ (حرانی، ۱۳۶۹: ۳۶۲)
کسی که نفسش بروی خوار شد، از شر او در امان نباش.

۵. ارائه الگوی رفتاری از جانب والدین

ارائه الگوهای رفتاری به نوجوانان و پای بندی عملی والدین به ویژگی‌های اخلاقی فرد منتظر می‌تواند در پرورش هویت اخلاقی آنان نقشی بسزا داشته باشد. امام صادق علیه السلام در حدیثی می‌فرماید:

كونوا دعاة الناس بأعمالكم، ولا تكونوا دعاة بألسنتكم؛ (حکیمی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۵۲۱)

با کردار و رفتار خود مردم را دعوت کنید نه با زبانتان.

در این راستا شایسته است فرزندان، انتظار را در منش والدین ببینند؛ مانند تمسک عملی به آموزه‌های دینی،^۱ تعظیم و احترام امام علیه السلام^۲ یاد آن حضرت با خواندن دعاهای آن بزرگوار، توشل به آن عزیز، صدقه دادن برای سلامتی ایشان، انجام دادن خیرات به نیابت امام عصر علیه السلام دعا کردن برای تعجیل فرج، ندبه کردن در فراق ایشان، تجدید پیمان در یاری آن حضرت و... .

۶. آگاه ساختن فرزندان نسبت به محبت و دل‌سوزی امام زمان علیه السلام برای شیعیان

آشنا ساختن فرزندان با محبت و مهربانی امام زمان علیه السلام^۳ نسبت به آنان، آشنایی عملی با مفهوم انتظار و احساس انس و الفت را در فرزندان ایجاد می‌کند و زمینه تجربه عملی را برای آنان در کنار خانواده فراهم می‌آورد. افزون بر این، والدین همگام با آموزش اصول اخلاقی و مفاهیم مرتبط با حوزه مهدویت، باید بکوشند در نوجوانان انگیزه ایجاد کنند تا خود آنان نسبت به آن اصول احساس تعهد نمایند. آنان باید نوجوانان را یاری کنند نسبت به خود احساس خوبی داشته باشند و - آن چنان که پیش از این اشاره شد - زمینه تجربیات اخلاقی

۱. امام صادق علیه السلام فرمود: إِنَّ لِصَاحِبِ هَذَا الْأَمْرِ غَيْبَةً الْمَتَمَسِّكَ فِيهَا بِدِينِهِ كَالْحَارِطِ لِلْقَتَادِ. ثُمَّ قَالَ: هَكَذَا يَدِينُهُ، فَأَيُّكُمْ يُمَسِّكُ شَوْكَ الْقَتَادِ يَدِينُهُ، ثُمَّ أَطْرَقَ مَلِيًّا، ثُمَّ قَالَ: إِنَّ لِصَاحِبِ هَذَا الْأَمْرِ غَيْبَةً فَلْيَتَّقِ اللَّهَ عَبْدًا وَ لِيَتَمَسَّكَ بِدِينِهِ. (کلینی، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۳۵)

۲. از امام صادق علیه السلام سؤال شد: «چرا به هنگام شنیدن نام قائم لازم است برخیزیم؟» آن حضرت فرمود: «او غیبتی طولانی دارد و این لقب یادآور دولت حقّه آن حضرت و ابراز تأسف بر غربت اوست. از این رو او از شدت محبت و مرحمتی که به دوستانش دارد به هر کس که حضرتش را به این لقب یاد کند نگاهی محبت‌آمیز می‌کند. از تجلیل و تعظیم آن حضرت است که هر بنده خاصی در مقابل صاحب عصر خود هنگامی که مولای بزرگوارش به سوی او بنگرد از جای برخیزد؛ پس باید برخیزد و تعجیل در فرج امر مولایش را از خداوند مسئلت نماید.»

۳. «الْإِمَامُ الْأَبِيْسُ الرَّفِيقُ وَالْوَالِدُ الشَّقِيقُ وَالْأَخُ الشَّقِيقُ وَالْأُمُّ الْبَرَّةُ بِالْوَالِدِ الصَّغِيرِ وَ مَفْرَعُ الْعِبَادِ فِي الدَّاهِيَةِ النَّادِ؛ امام دوستی همدل، پدری دلسوز، برادری تنی، مادری مهربان به فرزند کوچک و پناه بندگان در مواقع دشوار زندگی است.» (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۱۹)

موفق را برای آنان فراهم کنند و با تمرکز بر نکات وجودی مثبت آنان و پرهیز از سرزنش و انتقاد بی فایده، زمینه علاقه‌مندی بیشتر آن‌ها را به موضوعات اخلاق انتظار فراهم آورند. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

هرگاه نوجوانی را سرزنش کردی از برخی از گناهان او در گذر تا سرزنش او را به سرسختی (مقابله) وادار نکند. (معتزلی، ۱۳۸۷: ج ۲، ۳۳۳)

همچنین برای ارتقای اثربخشی آموزش‌ها شایسته است والدین در فرایند تربیت به ویژگی‌ها و تفاوت‌های فردی فرزندان توجه داشته باشند و متناسب با سن، درک و فهم و علایق فرزندان، مسیر تربیت را بپیمایند (حسینی‌زاده و حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۶: ۱۴۲؛ هارتلی، ۱۳۹۰: ۱۰۵).

ب) راهکارهای مورد استفاده مدارس و مراکز فرهنگی برای پرورش هویت اخلاقی منتظر

یکی از نهادهایی که مسئولیت اساسی در ایجاد هویت اخلاقی در نسل منتظر و بسترسازی برای نهادینه کردن این ارزش‌ها در نوجوانان بر عهده دارد، نظام آموزش و پرورش است. با توجه به این که انتقال ارزش‌ها و آموزه‌های مهدویت یکی از ضروریات اساسی در تربیت اخلاقی نسل مهدی‌ی‌آور به شمار می‌رود، به روش‌هایی نیازمندیم که امکان آموزش ارزش‌های اخلاقی در فرایند تعلیم و تربیت مهدوی را توجیه کنند. در این جا به نمونه‌هایی از این روش‌ها اشاره می‌شود:

- استفاده کردن از راهبرد بحث و گفت‌گو و قرار دادن دانش‌آموزان در فضایی مبهم و تراحم اخلاقی. یکی از جدیدترین و کارآمدترین تکنیک‌های مورد استفاده برای رشد و اعتلای ارزش‌های اخلاقی - چه در سطح ابتدایی و چه در سطح دبیرستان - طرح معماهای اخلاقی بدون محدودیت از پیش تعیین شده، برای به بحث گذاشتن و تحلیل کردن آن‌هاست (کریمی، ۱۳۸۵: ۱۵۹). البته برای برنامه‌ریزی آموزشی و تربیتی در زمینه مسائل اخلاقی، ابتدا باید سطح تحول کودک را به لحاظ عقلانی و اخلاقی مورد واری قرار داد و سپس متناسب با آن گام به گام برنامه‌های ارتقایی را اجرا کرد. در کنار بحث و گفت‌گو درباره موضوعات اخلاقی، طرح مسئله ظهور و اجازه بحث و تبادل نظر به دانش‌آموزان درباره آن و چگونگی زمینه‌سازی برای ظهور، زمینه درک درونی پیوند ظهور امام زمان علیه السلام و ضرورت تعالی اخلاقی فردی و اجتماعی را برای نوجوانان تسهیل می‌سازد.

- آموزش تعالیم اخلاق و بحث‌های مرتبط با مهدویت باید متناسب با قابلیت‌ها، ظرفیت‌های شناختی و سطح استدلال قضاوت اخلاقی دانش‌آموزان باشد (بهشتی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۸۶).
- آموزش مفاهیم اخلاق و بحث‌های مرتبط با مهدویت باید در موقعیت طبیعی و متناسب با زندگی روزمره، فرهنگ، محیط و غیربیگانه از واقعیت انجام شود.
- برپایی مجالسی به نام صاحب الزمان عجله و سرودن شعر و قرائت آن در فضایل ایشان با همکاری خود نوجوانان.
- نوجوانان باید نسبت به ویژگی‌های فرد مهدی‌یاور و رفتاری اخلاقی که از آنان به عنوان فرد منتظر مورد توقع است، شناخت کافی داشته باشند.
- بیان ویژگی‌های منتظران و برنامه منظم برای پیاده‌سازی هر یک از اوصاف و تشویق نوجوانان کوشا در آن زمینه به عنوان مهدی‌یاوران.
- انجام رفتار اخلاقی خواسته شده از نوجوانان باید از نظر قابلیت‌های سازگاران آن‌ها با محیط امکان‌پذیر باشد.
- مریدان باید در رفتارها و الگوهای اخلاقی که قصد معرفی و آموزشی به نوجوانان را دارند ثابت‌قدم باشند.
- در ارائه آموزه‌های اخلاقی، از نمونه‌ها و سرمشق‌های اخلاقی که به صورت داستان‌های تاریخی - دینی مرتبط با مهدویت است، از سبک و سیاقی که کانون رغبت و توجه نوجوان را برانگیزد استفاده شود.
- حوادث، واقعیات، رفتارهای طبیعی و اتفاقات روزمره مربوط به خود نوجوانان با یکدیگر، یا با دیگر افراد جامعه به بحث گذاشته شود تا آن‌ها قضاوت کنند.
- نمایشنامه‌هایی که به نوعی دارای مضامین و محتوای مهدوی و اخلاقی است ترتیب داده شود و با دادن نقش‌های مختلف به همسالان زمینه دستیابی به هم‌حسی و همدردی اخلاقی از طریق درک متقابل برای آنان فراهم شود.
- فرصت دادن یا فراهم کردن شرایط واقعی و عینی و مبتنی بر نیازها و رغبت‌های سنی دانش‌آموزان برای مشارکت فعال و داوطلبانه در فعالیت‌های اجتماعی و برعهده گرفتن مسئولیت طبیعی و جدی به عنوان یاوران امام خویش.
- جریان‌هایی همچون همکاری، رقابت، سازگاری، تفاوت و تشابه که توسط اولیا و معلمان

یا خود دانش‌آموزان برقرار می‌شوند، اثری مهم در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان دارد.

- برگزاری اردوها و سفرهای فرهنگی از مناسب‌ترین راهکارهای پرورش و بسترسازی برای تعالی و سازندگی شخصیت اخلاقی در نوجوان است؛ زیرا در فضای اردو فرصت ارتباط با افراد شایسته و برقراری نشست‌های صمیمانه و گفت‌ووشنودهای دوستانه با این افراد و مشاهده عملی رفتارهای اخلاقی و زمینه‌سازی برای بروز این رفتارها از طریق حمایت و افزایش صمیمیت بین نوجوانان می‌تواند پرورش این رفتارهای اخلاقی را در آن‌ها نهادینه سازد (فرهمنده، ۱۳۸۸: ۳۵۱).

- فراهم آوردن فرصت‌هایی برای دیدار و نشست صمیمانه دانش‌آموزان با صالحان، علما (بهشتی و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۴۸) و افراد متعهد و متخصصی که در زمینه مهدویت تلاش می‌کنند، می‌تواند زمینه ایجاد انگیزه درونی و درک بهتر و عمیق‌تری نسبت به وظیفه اجتماعی، اخلاقی و مهدی‌یآوری فراهم سازد.

ج) راهکارهای مورد استفاده رسانه برای پرورش نسل هویت اخلاقی منتظر

رسانه به گونه‌ای قدرتمند در تعلیم و تربیت مهدوی نسل جوان نقش ایفا می‌کند. رسانه‌ها با تولید برنامه‌های جذاب فکری، فرهنگی، اخلاقی، آموزشی، هنری و ورزشی متناسب با نیاز و روحیه نوجوانان می‌توانند رسیدن به هدف والای پرورش اخلاقی را تسهیل نماید (فرهمنده، ۱۳۸۸: ۳۵۲). به عبارت دیگر، پرورش بعد شناختی، هیجانی و رفتاری اخلاق در نوجوانان، بسیار متأثر از شیوه‌ها و راهکارهای پرورشی به کار گرفته شده توسط عوامل محیطی یادشده است؛ زیرا تربیت اخلاقی به گونه‌ای است که نمی‌توان آن را مانند آموزش ریاضی و علوم فقط در ساعات خاصی اجرا کرد، بلکه در لحظه لحظه زندگی روزمره جریان دارد.

در ارتباط رسانه‌ای باید ارکان ارتباط را در نظر گرفت که شامل فرستنده، پیام، مخاطب پیام و روش ارتباط است. در این ارتباط برای تأثیرگذاری بیشتر، باید با توجه به هر یک از ارکان ذکر شده ملاحظاتی را در نظر گرفت. شایسته است فرستنده پیام، فردی مقبول، آراسته و مسلط به موضوع باشد تا پیامش مؤثر واقع شود. اگر پیام به وسیله نوجوان و جوان و با روشی همدلانه ارائه شود، مناسب‌تر است و ارتباط را نزدیک‌تر و عمیق‌تر می‌سازد. باید توجه داشت گیرنده پیام از بین پیام‌های گوناگون آن چه به نیازها و نظریاتش نزدیک‌تر است را می‌پذیرد. بنابراین بجاست پیام‌های اخلاقی و موضوعات مرتبط با امام زمان عج و انقلاب جهانی آن حضرت و چگونگی بسترسازی برای ظهور با پیوند به مسائل نوجوان به گونه‌ای مطرح شود که

منتظران و به خصوص نوجوانان آن را به عنوان پاسخی برای نیازهای خود تلقی کنند. با توجه به این که در روایات آمده است که بیشتر یاوران امام عصر علیه السلام را جوانان تشکیل می دهد^۱ می توان شور و اشتیاق را در جوانان ایجاد کرد.

همچنین پیام نیز باید همراه با جاذبه های هنری، کوتاه، مفید و در عین حال رسا باشد. البته در نظر داشتن تنوع و تازگی در ارائه پیام، جذابیت و پذیرش آن را دوچندان می کند (شریف زاده، ۱۳۸۸: ۱۰۰). ارائه پیام های اخلاقی به صورت غیرمستقیم نیز می تواند در بعضی از مواقع تأثیرگذارتر از روش های مستقیم باشد (حسینی زاده و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۶۰؛ جوانمردی و پورشافعی، ۱۳۸۸: ۳۰۸).

امروزه استفاده از اینترنت در جهان با سرعت و شتاب اعجاب انگیزی فراگیر شده است. از این رو برای حفظ مصونیت اخلاقی افراد نوجوانان، شایسته است به جای به کارگیری اقدامات قهری و بازدارنده، استفاده درست از آن را به نوجوانان و خانواده ها آموزش دهیم. همچنین معرفی و آشناسازی آنان با سایت های فرهنگی، اخلاقی، آموزشی به ویژه در زمینه مهدویت، افزون بر آموزش نکات مفید، گاه موجب می شود آنان خود چنین سایت هایی متناسب با نیاز جوانان را راه اندازی کنند (فرهمند، ۱۳۸۸: ۳۵۰). با چنین شیوه ای می توان نوع بهره گیری آنان از این امکانات را به سوی انگیزه های مثبت و مسیر مفید هدایت کرد.

در پایان آن چه در موفقیت هر یک از نهادهای یاد شده در شکل دهی به هویت اخلاقی نوجوان و زمینه سازی برای پرورش نسل منتظر و مهدی یاور اهمیت بسزای دارد، هماهنگی این نهادها در ارائه ارزش هاست؛ زیرا همسویی آن ها سبب هم افزایی تأثیرات آن ها در پرورش اخلاقی نوجوانان و زمینه ساز عمق بخشی هرچه بیشتر مفاهیم اخلاقی و موجب درک حقیقی فلسفه انتظار و منتظر واقعی در وجود نوجوانان شده و ایجاد هویت اخلاقی در نوجوان و پرورش نسل منتظر و توانمند را تسهیل می کند.

نتیجه

با توجه به حدیث امام صادق علیه السلام درباره ویژگی های یاوران امام زمان علیه السلام و اشاره به داشتن اخلاق کریمانه و همچنین اهداف و فلسفه انقلاب حضرت مهدی علیه السلام که عدالت گستری و

۱. امام علی علیه السلام می فرماید: یاران امام قائم علیه السلام جوان اند و در میانشان پیر یافت نمی شود، به جز اندکی؛ مانند سرمه در چشم و نمک در طعام... (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۲، ج ۳۳)

تعالی بخشی ابعاد مختلف انسانی است، هویت اخلاقی منتظر عبارت است از درک فرد از منش اخلاقی خویش در ارتباط با امام عصر علیه السلام که او را به عنوان ولی امر محبوب می پذیرد و نه تنها از نظر اعتقادی باور به ظهور آن حضرت دارد، بلکه دوست دارد حضرتش قیام کند و عدالت و فضایل اخلاقی را در جامعه حاکمیت بخشد. همچنین فرد منتظر با اکتساب فضایل اخلاقی خود را برای ظهور ولی عصر علیه السلام آماده می سازد و در سراسر زندگی از امامش به عنوان جامع مکارم اخلاق الگو می گیرد.

بنابراین پرورش هویت اخلاقی نوجوانان جامعه مهدی باور را می توان به عنوان یکی از مؤلفه های مهم زمینه ساز ظهور دانست؛ زیرا کسی که ارزش هایی همچون عدالت محوری، آزاداندیشی، کمک به تعالی انسان ها و رهایی آنان از بند جهل و ظلم را در خود پرورش نداده و با وجودش عجین نگشته است، چگونه می تواند استوار و با بصیرت امام خود را در ناهمواری های عدالت گستری و انقلاب جهانی تعالی همه جانبه انسان یاری رساند.

از سوی دیگر، آن گاه که هویت اخلاقی با مفهوم انتظار پیوند می یابد و فرد با موضوع مهدویت و اهداف انقلاب جهانی منجی موعود و درک این که عدالت گستری و رعایت حقوق انسان ها تنها در سایه حکومت مصلح جهانی امکان پذیر است آشنا می شود، زمینه ایجاد شوق درونی برای فراهم کردن مقدمات انقلاب جهانی در او ایجاد می گردد؛ زیرا در پس این شناخت است که ظهور امام زمان علیه السلام را تنها پاسخ حقیقی به دغدغه های خود برای تعالی شخصی و اجتماعی می یابد و نه تنها به تعالی، رفاه و بهزیستی فردی توجه دارد، بلکه به همان میزان، نگرش مسئولانه و متعهدانه نسبت به تعالی، رفع نیازها و بهزیستی اجتماعی دارد.

برخی محققان بر اساس رویکردهای مختلف روان شناسی در زمینه تحول اخلاق درباره عوامل تسهیل رشد اخلاقی نوجوانان و همچنین فرایند شکل گیری آن ها نظریاتی ارائه کرده اند. در این میان یکی از مسائل مورد توجه، انگیزش اخلاقی است. انگیزش اخلاقی عاملی است که انسان را انگیزه مند می سازد که رفتار اخلاقی داشته باشد. هویت اخلاقی به عنوان انگیزه ای برای رفتار اخلاقی در نظر گرفته می شود. پژوهش ها نشان داده اند افرادی که از لحاظ هویت اخلاقی در سطح بالاتری قرار دارند، هم تمایل و هم رفتار اخلاقی بیشتری نشان می دهند. بنابراین به نظر می رسد میان هویت اخلاقی و رفتار اخلاقی همبستگی مثبتی وجود دارد. به نظر بلیسی (لیپسلی، ۱۹۹۶: ۸۴-۸۹) بالاترین درجه از پایداری اخلاقی زمانی به دست می آید که فهم اخلاقی به جزئی برجسته از خود درآید و در فرد منتظر به دلیل داشتن

انتظار ظهور حضرت مهدی علیه السلام، احقاق حقوق و برجستگی حق بر باطل و حاکمیت عدالت در جامعه و... امید و پویایی ایجاد می‌کند. بنابراین او آمادگی رفتارهای اخلاقی را به صورت مناسب تری دارد. به عبارت دیگر، زمانی که نوجوان، فلسفه حقیقی ظهور، انتظار و وظایف مهدی‌یاوران را درک کند و اهمیت تعالی اخلاقی به عنوان یکی از وظایف اساسی منتظران ظهور را دریابد، این امر خود انگیزش اخلاقی و همچنین تعهد اخلاقی را به دنبال دارد. محققان همچنین اعتقاد دارند در دوره نوجوانی است که پیوند میان خود و اخلاق به وجود می‌آید و به دیگر سخن، هویت اخلاقی در دوره نوجوانی شکل می‌گیرد (هارت و یاتس، ۱۹۹۷: ۲۰۷). بنابراین با توجه به شکل‌گیری هویت در دوره نوجوانی و ظرفیت درک بهتر مفاهیم مرتبط با مهدویت و اصول اخلاقی، دوره نوجوانی زمانی بسیار مناسب برای سرمایه‌گذاری خانواده و مسئولان فرهنگی برای شکل‌دهی هویت اخلاقی نوجوان منتظر و مهدی‌باور است؛ زیرا بین هویت اخلاقی و زمینه‌سازی برای ظهور، ارتباطی متقابل و مثبت وجود دارد.

با توجه به اهمیت شکل‌گیری هویت اخلاقی نسل منتظر و مهدی‌یاور در زمینه‌سازی ظهور و توجه به پرورش هماهنگ سه بعد شناختی، عاطفی و رفتاری در آن، راهکارهای تسهیل‌کننده شکل‌گیری هویت اخلاقی منتظر در سطح محیطی ارائه شد. همچنین به سبب اهمیت و نقش اساسی نظام خانواده، آموزش و پرورش و رسانه - که نوجوانان بیشترین تعامل را با آنان دارند - برای به‌کارگیری هر یک از نهادهای یادشده برای پرورش هویت اخلاقی نسل منتظر، راهکارهایی بر اساس دیدگاه روان‌شناسی ارائه گردید. گفتنی است بسیاری از این موارد می‌توانند به صورت مشترک مورد استفاده هر یک از نهادها واقع شوند و از سوی دیگر، نکته مهم، هماهنگی این ارگان‌هاست که در مجموع محیط فرهنگی و اجتماعی نوجوان را می‌سازند. به این ترتیب برنامه‌ریزان و مسئولان عرصهٔ تعلیم و تربیت و آنان که دغدغه پرورش نسلی مهدی‌باور و منتظر را دارند، شایسته است زمینه تعامل، همسویی و هماهنگی هرچه بیشتر ارگان‌های ذیربط را فراهم آورند و برای حصول نتیجه بهتر و بیشتر، از نتایج پژوهش‌های محققان علوم مرتبط بهره‌گیرند.

منابع

- اسمخانی اکبری نژاد، هادی؛ فریبا نصیرنژاد؛ احمد اعتمادی، «بررسی رابطه حمایت اجتماعی والدین و سبک‌های فرزندپروری با هویت و سلامت روانی فرزندان»، فصل‌نامه علمی-پژوهشی زن و مطالعات خانواده، ش ۶، ۱۳۸۸ش.
- امیدیان یزدی، مرتضی، هویت از دیدگاه روان‌شناسی، یزد، انتشارات دانشگاه یزد، چاپ اول، ۱۳۸۸ش.
- آیتی، نصرت‌الله، «یاوران مهدی»، فصل‌نامه انتظار موعود، ش ۳، ۱۳۸۱ش.
- بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه السلام، فصل‌نامه مبلغان، ش ۸۰، ۱۳۸۵ش.
- بهشتی، محمد، آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن (ج ۵)، تهران، سمت، چاپ سوم، ۱۳۹۰ش.
- بهشتی، محمد؛ علی نقی فقیهی؛ ابوجعفری، آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن (ج ۴)، تهران، سمت، ۱۳۸۶ش.
- تقی‌پور، ابراهیم؛ جعفر حیدری؛ ابوالقاسم خوشکن، «رابطه شیوه‌های فرزندپروری با سبک‌های هویت‌یابی و گرایش به مشاغل در نوجوانان»، فصل‌نامه مشاوره شغلی و سازمانی، ش ۸، ۱۳۹۰ش.
- جوادی آملی، عبدالله، مفاتیح الحیاط، قم، اسراء، ۱۳۹۱ش.
- جوانمردی، ستار؛ هادی پورشافعی، «مبانی تربیت دینی از دیدگاه اسلام و دلالت‌های آن در آموزش متوسطه»، مجموعه مقالات همایش تربیت دینی در جامعه اسلامی، ۱۳۸۸ش.
- حرانی، حسن بن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول، ترجمه: آیت‌الله کمره‌ای، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۹ش.
- حسینی‌زاده، سید علی؛ محمدعلی حاجی ده‌آبادی، بررسی مسائل تربیتی جوانان در روایات، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مرکز مطالعات فرهنگی شهر تهران، ۱۳۸۶ش.
- حکیمی، محمدرضا و برادران، الحیاة، ترجمه: احمد آرام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰ش.
- خوانساری، جمال‌الدین، دفاع از تشیع، قم، نشر مؤمنین، ۱۳۷۷ش.
- خوانساری، محمد، شرح غررالحکم و دررالکلم، مقدمه و تصحیح و تعلیق: میرجلال‌الدین

- حسینی ارموی، تهران، دانشگاه تهران، چاپ چهارم، ۱۳۷۳ ش.
- داوودی، محمد؛ سید علی حسینی زاده، *سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹ ش.
- دیلمی، حسن، *إرشاد القلوب إلى الصواب*، قم، منشورات الشریف الرضی، بی تا.
- سادات، محمدعلی، *اخلاق اسلامی*، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۹ ش.
- سبحانی نژاد، مهدی؛ سارا حسین زاده، «تبيين رسالت نظام آموزشی در تربیت انسان منتظر حقیقی و پیش بایسته‌های عملی»، *مجموعه مقالات چهارمین همایش بین‌المللی دکترین مهدویت با رویکرد حقوقی-سیاسی*، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۸ ش.
- شریف رضی، محمد بن حسین، *نهج البلاغه*، ترجمه: سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳ ش.
- شریف زاده، حکیمه سادات، «رسانه و تربیت دینی»، *مجموعه مقالات همایش تربیت دینی در جامعه اسلامی*، ۱۳۸۸ ش.
- شریفی، عنایت‌الله، «روش‌های تربیت اخلاقی در نهج البلاغه»، *فصل‌نامه آفاق دین*، ش ۲، ۱۳۸۹ ش.
- شکوهی، غلام حسین، *تعلیم و تربیت و مراحل آن*، مشهد، به نشر، ۱۳۸۷ ش.
- صافی گلپایگانی، لطف‌الله، *منتخب الاثر*، قم، مؤسسه سیده معصومه علیها السلام، ۱۴۱۹ ق.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین، *کمال الدین و تمام النعمه*، تهران، انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۹۵ ق.
- طباطبایی، سید محمد حسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، بی تا.
- طبرسی، احمد بن علی، *إعلام الوری بأعلام الهدی*، تهران: اسلامی، بی تا.
- _____، *الاحتجاج*، قم، کتاب فروش، ۱۳۸۶ ق.
- طبری آملی، عمادالدین، *بشارة المصطفی لشعبة المرتضى*، نجف اشرف، بی تا.
- طوسی، محمد بن حسن، *التبیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- عمید، حسن، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۵ ش.
- فرهمند، زینب، «آسیب‌شناسی تربیت دینی»، *مجموعه مقالات همایش تربیت دینی در جامعه اسلامی*، ۱۳۸۸ ش.
- فقیهی، علی نقی؛ باقر غباری بناب؛ سید جعفر حسینی، «مفهوم هویت در منظر دین؛ جوان و

- هویت» چکیده مقالات برگزیده چهارمین همایش مشاوره ازدیدگاه اسلامی، ۱۳۸۳ ش.
- کریمی، عبدالعظیم، روان‌شناسی رشد مراحل شکل‌گیری اخلاق در کودکان با تأکید بر رویکردهای تحولی، بی‌جا، انتشارات عابد، ۱۳۸۵ ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، انتشارات اسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۶۲ ش.
- گنجی، حسین، آماده باش یاران امام زمان علیه السلام، قم، طوبای محبت، ۱۳۸۶ ش.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
- مطهری، مرتضی، قیام و انقلاب مهدی، قم، انتشارات صدرا، ۱۳۸۸ ش.
- _____، مجموعه آثار، ج ۲۲، قم، انتشارات صدرا، بی تا.
- معتزلی، ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۷ ق.
- معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران، نشر زرین، ۱۳۸۶ ش.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم، الغیبه، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۳۹۷ ق.
- هارتلی بروئر، الیزابت، انتظار چیست، منتظر کیست؟ قم، واحد پژوهش انتشارات مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۸ ش.
- _____، ایجاد انگیزه در کودکان، ترجمه: احمد ناهیدی، تهران، جوانه رشد، ۱۳۹۰ ش.
- Abar B., Carter K.L., Winsler A., The effects of maternal parenting style and religious commitment on self-regulation, academic achievement, and risk behavior among African-American parochial college students, *Journal of Adolescence*, 32 : 259-273, 2009.
- Aquino, K., Reed, A., The Self-Importance of Moral Identity, *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(6): 1423-1440, 2002.
- Hart, D., Atkins R., Family influence on the formation of moral identity in adolescence, *Journal of Moral education*, 28, (3):86- 375, 1999.
- Hart, D., Yates, M., *Identity and self in adolescence, in annals of child development*: R.Vasta (Ed), London: Jessica Kingsley, 1997.
- Lapsley, D. K., *Moral Psychology*, p: Westview Press, A division of harper collins publishers, Inc, 1996.
- Lapsley, D. K., Narvaez, D., *Handbook of Child Psychology*: Vol. 4. Child psychology in practice. New York: Wiley, 2006.
- Matsuba M. K., Theresa M., Hart D., A model of moral identity applications for education, *Advances in Child Development and Behavior*, vol. 40, Pages 181-207, 2011.
- Power F.C., *Moral education: A hand book*, Volumes 1&2, London: Praeger, 2008.
- Stets, J. E., Carter, M. J., *The Moral Identity: A Principle Level Identity*, New York: Palgrave Macmillan.
- Thomas, R.M. *Moral development theories- secular and religious*, p: cm(contribution to the study of education), 1997.

